

Ortodoksisten pappien liiton opintopäivillä Joensuussa 27.–29.9.2020 pidetyt esitelmät

Pekka Metso

Suomen ortodoksinen kirkko nyt

Arvoisa isä esipaimen, kunnioitetut isät, veljet ja sisaret Kristuksessa. Ensi alkuun kiitän Ortodoksisten pappien liittoa saamastani kutsusta tähän kokoontumiseenne. Kiitos mahdollisuudesta päästä puhumaan ja keskustelemaan kanssanne tärkeistä yhteisistä asioista. Kiitos myös luottamuksesta, jota liitto on osoittanut pyytäessään juuri minut puhumaan aiheesta ”Suomen ortodoksinen kirkko nyt”.

Keskityn tässä esityksessäni kahteen teemaan. Niistä ensimmäinen koskee sekä kirkon näkymistä julkisessa keskustelussa että tuon keskustelun synnyttämiä reaktioita. Toisena teemana on muutoksien ja mahdollisuuksien todellisuus, jota valotan joukolla lyhyitä havaintoja kirkon elämän alueelta. Siinä yhteydessä tarkastelen laajemmin kirkon jäsenyyden kysymystä.

Kun tässä teidän keskellänne voin ottaa esille pelkäämättä ja rehellisesti kipeitäkin yhteisiä asioita meille kaikille rakkaan kirkkomme elämässä, juuri tällainen mahdollisuus kuvaa erinomaisesti tilannetta, jossa Suomen ortodoksisen kirkko on juuri nyt: olemme ajassa, jossa välittäminen kirkosta ja toinen toisistamme mahdollistaa sen, että kohtaamme yhdessä asioita, jotka vaivaavat meitä kaikkia ja vaikuttavat tavalla tai toisella meihin kaikkiin. Samanlainen avoin ja huolehtiva pyrkimys laajemminkin yhdistää meitä kaikkia, jotka ennakkoon olemme valmistaneet puheenvuoron tähän tilaisuuteen.

Haluan alkuun korostaa, että vaikka osa näiden päivien puheenvuoroissa esille nostetuista asioista on meille raskaita, juuri se, että olette kirkon työntekijöinä kokoontuneet yhteen kipeiden teemojen äärelle, osoittaa jotakin olennaisen arvokasta ja hyvää siitä, millainen Suomen ortodoksinen kirkko

nyt on. Toivon, että myönteinen taustavire ja sen seurauksena jopa jonkinlainen keveys olisi aistittavissa tämänvuotisilla papiston päivillä.

Miten kirkko näkyy julkisuudessa?

Monet teistä ovat viime kuukausien ajan törmänneet julkisuudessa minun nimeeni ja ajatuksiini, joita olen eri medioissa pyynnöstä esittänyt kommentteina ortodoksisen kirkon asioihin liittyen.¹ En tänään toista noissa yhteyksissä esittämiäni näkemyksiä, vaan haluan tuoda esille havaintojani siitä, miltä kirkon elämäntodellisuus näyttää kirkon hallinto- ja toimintakulttuurista käytyyn julkiseen keskusteluun osallistumisen seurauksena. Olen kuluneen puolen vuoden aikana saanut kymmeniä yhteydenottoja, jotka ovat avanneet kiinnostavan ja avartavan, mutta osin myös raskaankin näkökulman kirkon tilaan.

Julkisuudessa käydyn keskustelun peilauspinnaksi otan muutaman ajatuksen kirkon tavoite- ja toimintasuunnitelmasta vuosille 2016–2020. Toimintasuunnitelma on otsikoitu seuraavasti: ”Rukoileva ja läsnäoleva kasvun kirkko”. Toimintasuunnitelman alussa ilmaistaan joukko kirkon tahtoa ilmentäviä ja toiminnan suuntaamista konkretisoivia tavoitteita:

- on vahvistettava kirkon myönteistä julkisuuskuva
- pidetään esillä kirkon arvoja ja toimitaan niiden mukaisesti
- luodaan uusia, nykyihmisiä sitouttavia ja yhteisöä vahvistavia toimintatapoja,
- jaetaan osaamista, voimavaroja ja tehtäviä.

Marraskuussa 2020 kokoontuva kirkolliskokous varmasti tekee laajempaa arviota siitä, miten strategian toteuttamisessa on onnistuttu pian päättyvän viisivuotiskauden aikana. Silti mekin voimme hetkeksi pysähtyä näiden tavoitteiden äärelle ja tunnustella, miltä toimintaa ohjaavat periaatteet meistä näyttävät tänä vuonna julkisuudessa kirkon asioita hallinneiden teemojen ja niistä käydyn keskustelun luonteen kannalta.

¹ Ks. esim. Outi Salovaara, Monia armorikkaita vuosia, Long Play 89; ”Apulaisprofessori Pekka Metso: Huoli ortodoksisesta kirkosta saa puhumaan”, Karjalainen 7.6.2020; ”Ortodoksit pelkäävät kirkkonsa uskottavuuden menneen, kun sen piispat riitelevät keskenään - moni kokee, että kärhämä on lähtenyt käsistä”, Ylen verkkouutiset 19.7.2020; Juha Riikonen, Ari Koponen & Pekka Metso, Ortodoksisen kirkon tulee sitoutua hyvän hallinnon periaatteisiin. HS 29.5.2020.

Rehelligesti voitaneen todeta, että kirkon julkisuuskuvasa näkyy sanoman ja tekojen ristiriita. Näin ei ole kaikilta osin, mutta suurelta osin – ainakin kun katsotaan, mistä ja miten julkisuudessa on keskusteltu. Esille nostamiini toimintasuunnitelman tavoitteisiin kirjatut myönteiset seikat eivät ole tulleet esiin mediassa esillä pidetyissä teemoissa. Kun sanon, että media on pitänyt esillä tiettyjä teemoja, on todettava, että suurta osaa teemoista on haluttu kirkon piirissä toimivien ihmisten toimesta tuoda esiin. Kyse ei mielestäni ole tilanteesta, jossa kirkko olisi epäreilusti siihen ulkopuolelta kohdistuvan riepottelun kohteena. Näin sanoessani en halua ohjata meitä nyt pohtimaan sitä, mikä on ollut kunkin keskustelussa näkyväksi ja kuulluksi tulleen ihmisen motiivi. Olennaista on huomata, että aiheet, joista puhutaan ovat todellisia, kirkon elämänpiiristä nousevia ja siihen vaikuttavia asioita.

Jaan tässä muutaman kiteytyneen havainnon siitä, mitkä tekijät näyttävät viime kuukausina saamieni yhteydenottojen perusteella hallitsevan etenkin kirkon työntekijöitten kokemuksiä. Kiteytän sisäisen todellisuuden äänet seuraaviin:

- viholliskuvat
- asioista keskustelemista hämärtävä henkilöityminen
- keskustelua tyrehtyttävä pelko
- pelko omasta jaksamisesta
- motivaatio-ongelmat
- laajasti jaettu huoli kirkosta

Näiden kiteytysten äärellä on pakallaan kysyä, voiko sisäisten jännitteiden puristuksessa oleva kirkko edes pitää yllä myönteistä julkisuuskuvaava? Onko kirkon sisällä niin riittävää yksituumaisuutta ja yhdessä tekemisen kulttuuria, että ristiriidoista huolimatta haluttaisiin ja kyettäisiin luomaan ihmisiä sitouttavia ja yhteisöä vahvistavia toimintatapoja? Jaetaanko kirkon työntekijöiden kesken osaamista, voimavaroja ja tehtäviä?

Julkisuudessa esiintymisestääni saamani palautteen (nuhteet, mielihapan ilmaukset, kannustus, rohkaisu, pelottelu ja eri motiiveista nousevat vaikuttamispyrkimykset) ja sen pohjalta käymieni keskustelujen perusteella voin todeta, että Suomen ortodoksinen kirkko ei kokonaisuutena tarkasteltuna ole juuri nyt yhteisö, jossa kaikilta osin toimittaisiin yhteisten arvojen mukaisesti. En ole vakuuttunut, että kirkossa myöskään yhdessä ponnisteltaisiin sellaisen toimintakulttuurin ja ilmapiirin eteen, jossa tavoitteena on hyödyntää työntekijöitten täysi potentiaali, turvata ja kasvattaa voimavaroja sekä varmistaa tehtävien sujuva hoitaminen.

Monet henkilöt ovat julkisuudessa esiintyessään tuoneet esille huolensa kirkon tilasta. On puhuttu kriisistä. Minua on kritisoitu siitä, että osoitan taipumusta hurskasteluun tosiasioitten äärellä; pitäisi todeta tosiasiat vielä kylmemmin ja esittää tyyliä ratkaisuja. Kritiikki liittyy konkreettisesti siihen, että olen sekä yksityisesti että julkisuudessa ollut haluton esittämään ratkaisuna sitä, että joistain tietyistä ihmisistä olisi hankkiuduttava eroon. Olen pitänyt parempana sitä, että muutosta etsitään yhdessä jaettujen arvojen ja kirkon sanoman ääreltä. Tähän liittyen en voi nytkään olla kysymättä, mikä merkitys meille todella on katumuksella, anteeksipyyttämisellä ja sovinnolla? En myöskään voi olla kysymättä, olemmeko kirkkona todellakin mielenmuutoksen yhteisö?

Suomen jääkiekkomaajoukkueen 70- ja 80-lukujen, ja vielä ainakin 90-luvun alun filosofiassa oli vallalla ajattelu, että niillä pelaajilla mennään, jotka on aikanaan valittu joukkueeseen. Ei odotettu NHL-vahvistuksia tai jätetty pelipasseja leimaamatta, vaan koko turnaus pelattiin alusta loppuun asti kokoonpanolla, johon pelaajat oli tiettyihin rooleihin valittu. Jos ja kun pelisuorituksessa turnauksen aikana ilmeni ailahtelua, kurssia muutettiin palaamalla pelikirjan perusasioihin eli turvautumalla joukkueen filosofiaan ja pelityyliin. Pidän tätä hyvänä analogiana keskustellessamme kirkon toimintakulttuurin muuttamisesta. Kriisin äärellä jokaisen joukkueen jäsenen on tarpeen miettiä omaa rooliaan, tehtäviään ja vastuitaan osana joukkuetta. On arvioitava ennen muuta omaa suoriutumiskykyään, ja kannustettava ja rohkaistava heikommin omaa rooliaan toteuttanutta joukkueoveria perustellun, rakentavasti jaetun ja yhdessä käsitellyn kritiikin jälkeen. Tämä on keino rakentaa hänen parempaa suoriutumistaan ja koko joukkueen menestystä. Olennaista on paluu yhteisen pelikirjan äärelle eli yhteistä toimintaa ja tavoitteita määrittelevien arvojen, sääntöjen ja tavoitteiden pariin.

Yksinkertaisesti sanottuna: jos ja kun tällaista yhteisten arvojen varassa tapahtuvaa uudistumista ilmenee myös kirkossa, muutos parempaan on mahdollinen. Jos eripuraisuus ja yhteisistä periaatteista lipsuminen – tai pärti niiden vastainen toiminta – ohjaa kirkon työntekijöitä eri suuntiin, ongelmat kumuloituvat. Silloin seurauksena on lisää sisäistä hajaannusta, passivoitumista ja pahoinvointia.

Kristillisessä kasteessa vedetään selvät rajat, kun kastettava valitsee liittymisen Kristukseen. Kasteen teologiasta käsin ajateltuna kirkossa on vain yksi joukkue: kuulumme kaikki yhten ja samaan Kristuksen joukkueeseen. Kristus itse on meidät kaikki siihen kutsunut ja hän itse on valinnan hyväksynyt. Halusimmepa tai emme, kirkossa me kuulumme kaikki samaan joukkueeseen.

eseen. Voittaminen on kirkossa mahdollista vain yhteistyöllä. Häviämiseen sen sijaan on monta strategiaa, joille yhteistä on se, että niissä ei tarvita yhteistyötä.

Muutoksien ja mahdollisuuksien todellisuus

Nostan seuraavaksi esille kolme lyhyttä havaintoa Suomen ortodoksisen kirkon nykytilanteesta.

Ensinnäkin Suomen ortodoksisessa kirkossa on muodostunut ja vahvistumassa uudenlainen, monikulttuurinen ortodoksinen identiteetti. Sodanjälkeinen ”heimokirkkoidentiteetti” on häviämässä ja tilalla on laajempi, samanaikaisesti erilaisia kulttuurisia identiteettejä arvostava ymmärrys paikallisen kirkon kokoavasta merkityksestä. Uudenlainen ortodoksinen identiteetti rakentaa eritaustaisten ortodoksien hyvinvointia ja edistää oman paikan löytämistä kulttuurisesti ja etnisesti inklusiivisessa Suomen paikalliskirkossa. Paikallisessa kirkossamme vaalitun identiteettipolitiikan kenties arvokkaimpana kollektiivisena seurauksena voi pitää nationalismin vaaran välttämistä. Monissa paikalliskirkoissa ei ole tilaa laajalle ortodoksiselle identiteetille, joka ei ankkuroidu yhteen, vallitsevaan etniseen ryhmään.

Toiseksi kirkossa on koulutetummat työntekijät kuin koskaan aiemmin. Vaikka Suomen kirkossa on ollut kautta aikain hyvin koulutettua papistoa ja kanttoreita, koulutuksen järjestämisen nykyinen malli takaa, että työntekijöitten yleinen teologinen koulutustaso on korkeampi kuin vielä muutama vuosikymmen sitten. Vallitseva tilanne on tältä osin erittäin hyvä, mutta työelämävaatimusten muutos edellyttää ammattitaitoa kasvattavan lisäkoulutuksen hankkimista sekä hallinnollisten ja työnjohdollisten että pastoraalisten vastuitten ja vaatimusten täyttämiseksi.

Kolmanneksi iso ajankohtainen periaatteellinen kysymys liittyy kanonisen perinteen, työelämlainsäädännön ja hyvän hallinnon käytänteiden yhteensovittamiseen. Vaikka valtion ja kirkon väliset yhteydet ovat Suomessa höllentyneet, kirkon julkisoikeudelliseen asemaan liittyvät yhteiskunnalliset odotukset ovat tehneet kanonisen perinteen ja maallisen lain välisten harmaitten alueitten ja niihin liittyvien hallinnon käytänteiden kysymyksen aiempaa polttavaksi. Näen nämä teemat yhtenä agendalla pysyvänä asiana, josta avautuu mahdollisuuksia Suomen ortodoksisen kirkon kehittämiseksi.

Otan lopuksi esille vielä yhden tärkeän teeman: kirkon jäsenyyteen liittyvät kysymykset.

Suomen ortodoksisessa kirkossa saavutettiin vuonna 2019 uudenlainen rajapyykki: jäsenmäärä putosi alle kuudenkymmentuhannen (Suomen ortodoksisen kirkon jäsenmäärä vuoden 2019 lopussa oli 58 899). Jäsenmäärä oli tähän mennessä kasvanut 1990-luvun alkuvuosista vuoteen 2013 asti. Vuodesta 2012 jäsenmäärä on pienentynyt 2300 hengellä eli vajaalla neljällä prosentilla.

Yksi jäsenmäärän laskemiseen vaikuttava tekijä on kirkosta eroaminen. Viime vuonna kirkosta erosi lähes tuhat henkeä. Vuoden 2012 jälkeen kirkosta on eronnut kaikkiaan noin 6800 jäsentä. Luku on huomattava. Se vastaa noin 11 prosenttia kirkon nykyisestä jäsenmäärästä.

Jäsenmäärän kehityksen ja sen näkymisen sekä eroamisissa että toimitusten määrässä voisi kiteyttää toteamukseen: kirkko kutistuu sisältä päin, kun kirkosta eroamisten ja hautajaisten määrä ylittää kirkkoon liittymisten ja kasteitusten määrän.

Tasan kuukausi sitten ilmestyi Kirkko & kaupunki -lehdessä (28.8.2020) essee, jossa toistakymmentä vuotta sitten ortodoksiseen kirkkoon liittynyt, sittemmin kirkosta eronnut ja luterilaiseen kirkkoon palannut Saira Keskiäho kirjoitti kokemuksistaan ortodoksisen kirkon yhteydessä ja syistä, jotka johtivat kirkosta eroamiseen.² Nostan jutusta esille kaksi sitaattia:

Ulkopuolisuuden tunne ei koskaan kokonaan hellittänyt. [- - Se] ei hellittänyt, vaikka kuinka menin mukaan. Se oli kuin lihaa pistelevä piikki [- -].

En eronnut ortodoksisesta kirkosta siksi, että sen kirkkopolitiikka on vastenmielisiä likaviemäriä täynnä löperöä hallintoa, työpaikkakiusaamista, veroarojen väärinkäyttöä ja kirkkojen välistä naurettavaa kissanhännänvetoa.

Ortodoksiseen kirkkoon liittymisen ja siitä eroamisen syyt tulivat tekstissä esille monipuolisesti. Näissä kahdessa sitaatissa tulevat esille teemat, jotka tavoittavat kirkon elämäntodellisuudesta jotakin sellaista yhteistä ja yleistä, jonka edessä kirkon työntekijät eivät voi kohauttaa olkapäitään ja todeta, että ehkä kyseinen henkilö alun perin liittyi kirkkoon väärin odotuksin tai ettei

² ”Se on kuin avioliitto, joka on päättynyt eroon”, kertoo ortodoksisesta kirkosta eronnut ja luterilaiseksi palannut Saira Keskiäho, Kirkko ja kaupunki 28.8.2020.

hän ehkä koskaan sisäistänyt ortodoksisuutta syvällisesti. Sitaattien osoittamat ongelmat kirkon yhteisöllisyyden elämisestä todeksi ja toimintakulttuurin epäkohdat ovat tekijöitä, joiden olemassaolo on tärkeää myöntää tilanteessa, jossa se vaikuttaa yksittäisten kirkon jäsenten (ja varmasti myös kirkon työntekijöiden) kokemukseen seurakuntayhteydestä. Huomattavaa on, että kirkon toimintakulttuurin epäkohtiin liittyvät syyt eivät tässä tapauksessa olleet kirkosta eroamisen taustalla. Silti ne tuskin olivat kuitenkaan tekijöitä, jotka olivat vahvistaneet myönteistä kokemusta kirkon jäsenyydestä.

Olen TM, FM Mikko Punkin kanssa tekemässä tutkimusta nuorten ja nuorten aikuisten ortodoksien käsityksistä kirkkoon kuulumisesta ja heidän kokemuksistaan kirkon toimintaan osallistumisesta.³ Hallussamme olevassa aineistossa lähes 250 20–45-vuotiasta ortodoksia kertoo kirkkosuhteestaan. Jos joku teistä ajattelee, että Kirkko ja kaupunki -lehden jutussa nostetut kokemukset ovat vain yhden ihmisen kokemuksia, tutkimusaineistomme pohjalta seurakuntayhteyden kokemisen ongelmat vaikuttavat laajalta ilmiötä. Kolmasosa tutkimukseemme osallistuneista passiivisiksi luokittelemistamme kirkon jäsenistä (jotka osallistuvat kirkon toimintaan vähän tai ei lainkaan) on kokenut seurakunnassa yksinäisyyttä tai ulkopuolisuutta melko paljon, paljon tai erittäin paljon. Aktiivisistakin eli säännöllisesti kirkon toimintaan osallistuvista joka viides on tuntenut samoin. Niin passiiviset kuin aktiiviset ortodoksit kertovat, että seurakuntayhteisöön ei ole helppoa päästä sisälle. Jos seurakunnassa ei ole tuttuja, kynnys toimintaan osallistumiselle muodostuu monelle liian suureksi. Ulkopuoliksi itsensä kokeneet jäsenet luonnehtivat kirkkoa sisäänpäin lämpiäväksi ja ”eriarvoisiin kuppikuntiin” jakaantuneeksi. Monen vastaajan mukaan seurakunnissa on ”liian pienet piirit” ja ”klikit hallitsevat, muut jätetään ulos”.

Kokemukseen ulkopuolisuudesta liittyi seurakunnan ilmapiiriin ja toimintamuotojen kehittämistoiveita. Seurakunnalta toivotaan lähestyttävyyttä ja kaikki huomioivaa ilmapiiriä. Passiivisten vastaajien lisäksi kymmenissä aktiivisten vastauksissa viitattiin lähestyttävyyden, lähimmäisenrakkauden ja osallistuttavuuden puuttumiseen. Konkreettisina toimintamuotoina mainittiin ensikertalaisille ja uusille jäsenille suunnatut tilaisuudet sekä ei-aktiivisille seurakuntalaisille tarkoitetut ”matalan kynnyksen” tapahtumat. Yleinen toive oli nuorempien ikäryhmien – usein vastaajien oman ikäryhmän – sekä

³ Ks. Mikko Punkki & Pekka Metso, Jäsenyyden ja osallistumisen merkitykset Suomen ortodoksisten kirkon 20–45-vuotiaitten passiivisten jäsenten keskuudessa. – Teologinen aikakauskirja 3/2021, 214–232.

lapsiperheiden parempi huomioiminen. Mielikuvien tasolla seurakunta nähtiin ikääntyneiden yhteisönä, jota nuoremmat ikäryhmät eivät koe houkuttelevaksi.

Mikko Punkin kanssa tekemämme tutkimuksen tulokset osoittavat, että passiiviset suomalaiset ortodoksit ovat huomattavan samankaltaisia kuin passiiviset luterilaiset. Anne Pessi ja Henrietta Grönlund kiteyttävät heidän keskuudessaan tehdyn tutkimuksen tavalla, joka vastaa omasta aineistostamme tekemiämme havaintoja:

[K]irkolta odotetaan yhtäältä näkemysten ja tekojen selkeyttä sekä toisaalta tilan antamista yksilötason pohdinnoille ja näkemyksille. Yksilön ja yhteisön halutaan olevan aitoja, autenttisia, eikä näiden välillä koeta ristiriitaa, vaikka julkisen ja yksityisen kohtaamispinta jäisikin hyvin ohueksi. Kirkolta odotetaan esimerkiksi uskonnollisten tilaisuuksien tarjoamista, vaikka näitä mahdollisuuksia ei koskaan hyödynnettäisi.⁴

Päätyvällä viisivuotiskaudella Suomen ortodoksisen kirkon tärkein tavoite on ollut ”vahvistaa yhteisöllisyyttä, tavoittaa ja aktivoida entistä useampia kirkon jäseniä ja sitouttaa heidät kirkon toimintaan.” Aikuiskasvatuksen kohdalla tämä tarkoittaa panostamista kirkkoon liittyjien sitouttamiseen sekä passiivisten jäsenten aktivointiin ja osallistamiseen. Yhteisöllisyyden vahvistaminen tulee olemaan myös yksi vuonna 2021 käynnistyvän uuden tavoite- ja toimintasuunnitelman kärjistä.

Millä tavalla toimintasuunnitelman tärkeissä tavoitteissa olisi mahdollista onnistua? On helppo sanoa, että ratkaisu on yhteisiin tavoitteisiin sitoutuminen ja sen mukainen strategian mukainen toiminta kaikilla kirkon hallinnon ja toiminnan tasoilla. Tässä piilee samalla strategian toteuttamisen vaikeus: millä tavoin tavoitteisiin ja toivotun muutoksen tavoittamista edistävään muutokseen voidaan konkreettisesti sitoutua? Miten tämä voisi olla mahdollista tilanteessa, jota leimaavat edellä kuvaamani yhtenäisyyttä rapauttavat voimat ja toiminta? Toimintakulttuurista ja ilmapiiristä juontuvat edellytykset ovat suoraan yhteydessä toiminnan toteuttamiseen ja toiminnassa onnistumiseen.

⁴ Anne Birgitta Pessi & Henrietta Grönlund, Julkinen ja yksityinen: uskonnon monipaikkaisuus. – Uskontososologia. Toim. Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen & Teemu Taira. Turku: Eetos 2018, 100–112.

Jos kysymystä strategian käytäntöön viemisestä tarkastellaan arkisella seurakuntaelämän tasolla, strategiaa toteuttava toiminta on sellaista, joka käytännössä tavoittaa ja kokoaa ihmisiä yhteen sekä rakentaa ja vaalii yhteisöllisyyttä ja hyvää yhteyttä ihmisten kesken. Varmasti tällainen toiminta on mahdollista tai ainakin helpompi toteuttaa, kun strategiaa toteuttavan työn yhteisön ilmapiiri on rakentava ja hyvää yhteyttä ylläpitävä.

Aivan konkreettisesti ajateltuna kirkon jäsenten aktivointi ja sitouttaminen voi tarkoittaa ei-aktiivisten seurakuntalaisten äänen ja toiveitten huomiointia. Mikko Punkin kanssa analysoimassamme aineistossa nousee esille yhtenä seurakuntaelämään osallistumista vaikeuttavana asiana kirkon jumalanpalveluselämän ja yksityiselämän epätahtisuus. Tätä tietoa vasten mahdollisuus kokeilla arki-iltojen liturgioita olisi varmasti syytä ottaa uudelleen harkintaan ja aloittaa pikimmiten kokeilu siihen halukkaissa seurakunnissa. Aineistomme osoittaa, että silloin kun passiiviset jäsenet menevät kirkkoon, he nimenomaan haluavat osallistua liturgiaan. Ylipäänsä jumalanpalveluksiin liittyy erityistä vetovoimaa ja merkityksiä, joilla on passiivistenkin jäsenten keskuudessa suuri arvo. Arvokkaita voivat olla toimenpiteet, joilla seurakunta onnistuu tarjoamaan oikea-aikaista toimintaa liturgista yhteyttä arvostavalle ja kaipaavalle passiiviselle kirkon jäsenelle. Passiivisissa ortodokseissa on seurakuntaelämän kannalta varteenotettava aktiivisuuspotentiaali. Monet nyt passiiviset 20–45-vuotiaat ortodoksit voivat hyvinkin olla tulevaisuuden seurakunta-aktiiveja.